

Göyərçin Abid qızı Mustafayeva
Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
goyercin.mustafayeva@yandex.com

TÜRK-İSLAM ƏDƏBİYYATININ İLK BÖYÜK ABİDƏSİ OLAN “KUTADQU BİLİG” ƏSƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Balasaqunlu Yusufin “Kutadqu Bilig” əsərinin ideyası dövlətin iqtisadi gücünü möhkəmləndirmək, hərbi gücünü artırmaq, ağıllı, xalqa xeyirli qanunlar qəbul etmək, dövlətlə xalq arasındakı problemləri həll etmək, məmləkətdə ədalət, sülhü qorumaq idi.

“Kutadqu Bilig” dastanı əsrlər keçsə də Türkiyədə, Türk dünyasında hər zaman sevilərək oxunulan bir abidə olaraq, insan və dövlət həyatının hər sahəsini əhatə edir.

Açar sözlər: uyğur, mədəniyyət, uyğur ədəbiyyatı, xaqanlıq.

About the first great monument of Turkish-Islamic literature «Kutadgu bilig»

Summary

The idea of Yusif Balasagunlu's work "Kutadgi Bilig" was to strengthen the economic power of the state, increase its military power, adopt wise laws that are good for the people, solve problems between the state and the people, maintain justice and peace in the country.

The epos "Kutadgi Bilig" is a monument that has always been loved and read in Turkestan and the Turkic world for centuries and covers all spheres of human and state life.

Key words: Uyghur, culture, Uyghur literature, khaganate.

Giriş

VIII-IX əsrdə Qərbi Göytürk xaqanlığının inkişafı nəticəsində əvvəlcə Türkeş xaqanlığı, sonra Karluk xaqanlığı və IX əsrin birinci yarısından XII əsrin əvvəllərinədək Şərqi və Qərbi Türkiyə ərazisində Qaraxanlı dövləti yarandı. Bu proses Mərkəzi Asiya bölgəsində onların siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı, eləcə də Soqdu əsilli türk boyları ilə uzun müddət qarşılıqlı əlaqəsi və birləşməsi nəticəsində başa çatmışdır. Göytürk xaqanlığından başlayaraq Yeddi-su və Tyan-Şan torpaqlarında yerli köçərilər, həmçinin Soqdu əsilli boyların da türkləşməyə doğru getməsinə baxmayaraq, etnik proseslər çox ləng gedirdi. Türkeş xaqanlığının hakimiyyətdə olduğu dövrdə, yəni VIII əsrin ortalarına yaxın bölgədə yaşayan insanların həm boy, həm mədəniyyət, həm də dil bölgüsü tamamilə itirilməmişdi.

“Orta Asiya karluklarının böyük və güclü boylarından sayılan Çigil və Yağma boylarının tayfalar halında gəlib Tian - Şan və Yeddi-Suya yerləşmələri (746-766-cı yüzillik) burada əvvəlki dövrdə başlamış sosial-iqtisadi və mədəni prosesləri dəyişmədən çox ciddi siyasi və etnik dəyişikliklərə səbəb oldu” (Taşağıl, 2013: 239-240).

Göytürk yazısından sonra Soqdu əlifbasından yararlanaraq Uyğurlar tərəfindən meydana gətirilən Uyğur əlifbası Türk əlifbası tarixində önəmli rol oynadı. Çünki o dövrdə Maniheizm, Budizim və Qaraxanlı İslamı əsərlərinin bir çoxu bu əlifba ilə yazılmışdır.

“VI-IX əsrlərdə Göy Türk dövlətləri daxili və xarici düşmənlərin hücumlarından varlıqlarını qısa sürdürüb yıxılsa da özlərindən sonra bənzərsiz yeni yazı, yeni əlifba qoyaraq türklərin tarixini və mədəniyyətini araşdırmaq üçün bizlərə dəyərli məlumatlar qazandırmışdır”. (Кононов, 1983: 495).

IX-XI əsrlərdə Çuy və Talas vadilərində var olan şəhərlərin qalıntılarında aparılan arkeoloji qazıntılar sonucunda ortaya çıxarılan saxsı qabların üzərinə Soqduca yazılmış qısa mətnlər tapılmışdır. Bu mətnlərdəki yazılardan, Türklər və Soqdların birgə həyat şəraitində bərabər haklara sahib olduqları anlaşılır.

“Yeddi-sudakı türklər bu bölgədə yayılan manilik və xaçpərəstliyə üz tutmağa başlamışdılar. Onlar, türkcə danışdığı yazıya çevirmək üçün Soqdu əlifbası əsasında hazırlanmış bir əlifba və Göytürk runi əlifbası kimi iki növlü yazı sistemindən istifadə edirdilər” (Кляшторный, 2003: 169).

Əsirlərdən bəri Uyğur Türkləri qaradaş Türk boyları ilə bərabər Orta Asya və Şərqi Türkiyədə böyük dövlətlər qurmuşlar.

Türk boylarının Qaraxanlı dövlətinin siyasi və iqtisadi əsası çərçivəsində inkişafının önəmli bir sonucu da Buğrahan dili (Yusuf Has Hacib) ya da hak anıyye (Kasgarlı Mahmud) adlandırılan ədəbi dilin ortaya çıxmasıdır.

Şərqi Türkünstan və uyğur türkləri inkişaf edərək zəngin türk adət ənənələri və mədəniyyəti tarixində çox önəmli yerdə durur.

XX əsrin görkəmli türk alimi S.M.Kaşğarlı uyğur türk mədəniyyətinin tanınması, öyrənilməsi, araşdırılması və türk mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatının inkişafı yolunda çox işlər görmüşdür. Alimin araşdırmalarında Türk dünyasının dəyərli ziyalılarından Mahmud Kaşğari, Yusuf Has Hacib, Əlişir Nəvai, Zəlili, Yunus Əmrə, Mövlanə, Əhməd Yasəvi, Hacı Bəktəşi Vəli və başqalarının yaradıcılığı Çağdaş Uyğur şeirində bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Sultan Mahmud Kaşğarlı qədim uyğur əlifbasıyla yazılan əsərlərin sayının 800 parçadan çox olduğunu, bu əsərlər içində buddizim və manixeyliklə bağlı şeirlər, hekayələr və dramların ən gözəl nümunələrindən: “Oğuznamə”, “Altun yaruk”, “İki Tiginin hekayəsi”, “Böyük Maymun Patmaralı”, 27 pərdəli dram “Maytrismit”dən məlumat verir.

Alim Qaraxanlılar dövründə uyğur-türk mədəniyyəti və ədəbiyyatının ən yüksək dövrünü yaşadığını göstərir. Bu dövrdə Qaraxanlı hökmdarı Sultan Saltuk Buğra xanın 935-ci ildə inanc olaraq islam dinini seçməsi və Qaraxanlılar dövlətində islam dinini dövlət dini qəbul etməsi ilk türk-islam ədəbiyyatının təşəkkül tapdığını qeyd edir.

Sultan Mahmud Kaşğarlı məqalələrində Qaraxanlılar zamanında Hakaniyyə türkcəsiylə və ya Kaşğar türkcəsiylə şair, alim, Yusuf Has Hacibin 1069-cu ildə Qaraxanlı hökmdarı Tavğaç Buğra xana təqdim etdiyi, türk dövlət fəlsəfəsi və adət-ənənələrini ortaya qoyan, dövlət və siyasət haqqında yazılmış əsəri “Kutadqu Bilik” dastanı, Mahmud Kaşğarlının 1075-ci ildə tamamlayıb Abbasi xəlifəsi Əbülqasım Abdullah Muktədi Bi Əmrullahə təqdim etdiyi ilk türk dili lüğəti və türk mədəniyyəti xəzinəsi “Divani-Lüğət-ii Türk” əsəri, Yuğnaklı Ədip Əhmədin dördlüklərlə yazmış didaktik dastanı “Atabətül Hakayik” kimi nadir əsərlərin yalnız dil baxımından deyil, ədəbiyyat baxımından da çox dəyərli əsərlər olduğunu deyir. Bu qiymətli əsərlər özündən sonrakı dövrlərdə türk dili və ədəbiyyatının inkişafı üçün böyük təsiri olan abidələrdən olduğunu qeyd edir.

Uyğur türkləri, qədim zamanlardan başlayaraq üç böyük qədim mədəniyyət (Qədim Çin mədəniyyəti, qədim Hind mədəniyyəti, qədim Yunan mədəniyyəti), üç böyük din (buddizm, xaçpərəstlik, islam), üç böyük dil ailəsi (Ural-Altay, Çin-Tibet, Hind-Avropa dil ailəsi), üç böyük iqtisadi sektorun heyvandarlıq, kənd təsərrüfatı və İpək yolu ticarətinin bir-biriylə sıx halda inkişaf etdirərək (Türk dünyasının adət - ənənələri, mədəniyyəti, insanlıq mədəniyyəti) Türk dünyasında önəmli yer tutmuşur.

“Türk tarixində ilk müsəlman türk dövləti olaraq bilinən Qaraxanlılar zamanında türk mədəniyyəti iki böyük şəxsiyyət yetişdirmişdir. Bunlardan biri Kaşğarlı Mahmud, o biri isə Yusuf Has Hacibdir. Kaşğarlı Mahmud necə dilçi, etnoqraf, tarixçi, dialektoloq, coğrafiyaçı, xəritəçi, folklorçu, şair və ərəb dilinin bilicisi idisə, Yusuf Has Hacib də din, mifologiya və dirlər tarixi, fəlsəfə, mənəviyyat bilicisi, təhsil-tədris, ailə məsələləri, əxlaq, qadın, içki, atalar sözü, qanun və adət bilicisi, dövlət və saray təşkili, siyasət və diplomatiya, ordu (strategiya və taktika), tarix, coğrafiya, xalq bilgisi, aşpazlıq, əkinçilik, heyvançılıq və məhsullar, tecim, mal, əl sənətləri, maliyyə, pul, nəqliyyat” kimi geniş sahədə mükəmməl və ensiklopedik bilgiyə sahib idi”. (Dilaçar, 1972: 145).

1018-ci ildə Qaraxanlı dövlətinin paytaxtı olan Balasaqun şəhərində anadan olmuş Yusuf Has Hacib kiçik yaşlarından yaxşı təhsil alaraq ərəb-fars dili və ədəbiyyatını gözəl bilən, dövrünün elm və mədəniyyətini yaxşı öyrənən bir insan olub.

Ədib Firdovsinin “Şəhnaməsi”ni, Əbunasir Fərabinin, Əbu Əli Sinanın ərəb dilində yazılmış fəlsəfə əsərlərini, yunan filosoflarının əsərlərini yaxşı öyrənmiş və araşdırmışdır.

Bu biliklər sayəsində Yusuf Has Hacib türk ədəbiyyatının ilk böyük əsəri olan “Kutadqu Bilig” əsərini 1069-cu ildə Balasaqunda yazmağa başlamış, 1070-ci ildə Kaşqarda tamamlayaraq, Şərqi Qaraxanlı hökmdarı Tabgac Uluğ Buğra Qaraxan Əbu Əli Hsan bin Süleyman Arslan xana təqdim etmişdir. Əlli yaşından sonra Balasaqundan Kaşqara gələn Yusuf hökmdarın hüsurunda oxuduğu bu əsər sayəsində Has Hacib vəzifəsinə gətirilir. Yəni, Has Hacib rütbəsinə sahib olur. Qalan ömrünü dövlətin inkişafına xidmət edən Yusuf Has Hacib 1085-ci il 67 yaşında Kaşqarda vəfat edir.

Kaşqardakı Tümen çayının kənarındakı “Barıgah” kəndində dəfn olunun Yusuf Has Hacibin qəbri sonralar - (1533-1556) çaya sel gəldiyindən Sultan Abdu Rəşid xanın əmriylə buradan köçürülərək indiki “Paynap” kəndində dəfn edilir.

Kaşqar şəhərinin genişlənməsi nəticəsində Yusuf Has Hacibin məzarı şəhərin mərkəzinə yaxın düşür. Məzar və türbə 1987-1988-ci illərdə yenidən bərpa olunur.

“Kutadqu Bilig” haqqında S.M. Kaşğarlı belə məlumat verir ki, əsər məsnəvi tərzində qələmə alınmış 6645 beytlik bir dastan olub məzmun baxımından siyasətnamədir. Əsər sadə, anamlı dildə yazıldığından illərcə oxunmaqla qalmayıb, türk xalqının ortaq ədəbi yazı dilinin inkişafında çox önəmli rol oynamışdır.

Qaraxanlılar dövründə meydana gələn türk-islam ədəbiyyatının ilk böyük abidəsi olan “Kutadqu Bilig” əsərinin bizə bəlli olan üç nüsxəsi vardır.

Birinci nüsxə Teymurilər nəslindən olan Şəhrühun höküm sürdüyü 1439-1440-cı illərdə bir uyğur xəttatı tərəfindən qədim uyğur əlifbasıyla Heratda üzü köçürülmüş və 1475-1476-cı illərdə Tokat şəhərinə gətirilmişdir.

Bu nüsxəni Teymuri padşahlarından birinin Osmanlı padşahına hədiyyə göndərdiyi söyleneir. Çünki bu dövrdə Osmanlı imperatorluğunun dəyərli xəzinə və əşyaları Tokat şəhərində qorunur. Sonra nüsxə 1491-1492-ci illərdə Abdürrezzak Bahşi üçün Tokatdan İstanbula gətirilir.

XIX yüzülün başlarında Almanyanın İstanbuldakı elçiliyində katib olaraq çalışan tanınmış şərqşünas Barood Hon Hammer bu nüsxəni satın alaraq Vyana şəhərindəki dövlət kitabxanasına təqdim etmişdir.

İkinci nüsxə Qahirə və ya Misir nüsxəsidir ki, bu hissə 1896-cı ildə Qahirədə Hidiv (bu günki Kral) kitabxanasının o zamankı müdiri alman alimlərindən Morietez tərəfindən tapılmışdır. Nüsxə ərəb əsilli uyğur əlifbasıyla gözəl bir şəkildə üzü köçürülür. 392 səhifə, 73 bab olub, başqa nüsxələrə görə nisbətən əksiksiz hissədir. Bu nüsxə akademik Radloff tərəfindən elm aləminə tanıtılmışdır.

Üçüncü nüsxə Fərqanə nüsxəsidir ki, 1914-cü ildə Əhməd Zəki Vəlidı Togan tərəfindən Fərqanə vilayətinin Nəmenqan şəhərində tapılmışdır.

1924-cü il Buxaralı müəllim Fikrət “muərif və okutkuçi” (“Təhsil və tədris”) jurnalında bir məqalə çap etdirərək bu nüsxə haqqında məlumat verir.

Nüsxə hal hazırda Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları İnstitutunda qorunub saxlanmaqdadır.

Prof. Dr. Sultan Mahmud Kaşqarlı qeyd edir ki, “Kutadqu Bilig”in siyasi, hüququ, ictimai, əxlaqi tərəflərini araşdıran türk və qərblı alimlər, əsərdəki Farabı və İbni Sina təsirlərini bu filosoflar vasitəsiylə gələn Əflatun və Aristo təsirinin olduğunu göstərməyə çalışmışlar. Əsərdə Hind-İran və Çin təsirlərinin olduğu da araşdırılır. Lakin bütün bu təsirlərə çox önəm verməmək, millilik “Kutadqu Bilig”də çox sağlam bir təməl olaraq yer aldığını unutmamaq, əksinə kənar təsirlərin olması əslində insanlığın ortağ dəyərləri olduğunu yadda saxlamaq lazımdır.” (2004: 163).

Yusuf Has Hacib vətənpərvər, dövlətini hər fəlakətdən qorumaq, xalqın rifahını yüksəltmək, onları azadlığa, səadətə qovuşdurmaq üçün bu əsəri yazmışdır.

Prof. Dr. Sultan Mahmud Kaşqarlı onu da qeyd edir ki, “Bəzi alimlər “Kutadqu Bilig”in yazılmasında Yusuf Has Hacibin “Şahnamə”nin təsiri var.” Alim bu fikrin doğru olmadığını aydınlıq gətirərək yazır: “İran şairi Firdovsi nəzim vasitəsilə İranın əfsanəvi tarixini təsviri şəkildə ifadə etməyi əsas hədəf seçmişsə, böyük alim, mütəfəkkir, məşhur şair Yusuf Has Hacib nəzim vasitəsiylə Türk dövlət idarəsinin inkişafına, dövlət hüququ, sosial əxlaq kimi əsas problemləri həll edilməsinə yönəlmişdi” (2004: 163).

Əsərin ideyası dövlətin iqtisadi gücünü möhkəmləndirmək, əsgəri (hərbi) gücünü artırmaq, ağıllı, xalqa xeyirli qanunlar qəbul etmək, dövlətlə xalq arasındakı problemləri həll etmək, məmləkətdə ədalət, sülhü qorumaq idi.

“Kutadqu Bilig” dastanı əsrlər keçsə də Türkistanda, Türk dünyasında hər zaman sevilərək oxunulan bir abidə olaraq, insan və dövlət həyatının hər sahəsini əhatə etdiyi üçün əsərə “Kamusnamə” (Elim Çəşməsi) adlandırırlar. Başqa bir sözlə “Kutadqu Bilig” dastanı “tövsiyənamə”, “təmsilnamə”, “siyasətnamə” və “dövlətnamə” dən ibarət böyük bir abidədir.

Nəticə

“Kutadqu Bilig” Hakaniyə türkcəsiylə yazıldığından əsər Türkiistan ellərinin ən mükəmməl bir ədəbi abidəsi sayılır. Əsərin şöhrəti bir çox ölkələrə yayılmış, çinlilər bu əsəri “Ədəbi”l-mülk” (Ədəbiyyat xəzinəsi), Maçinlər “Aynü”l-məmləkət” (Ölkənin güzgüsü), masrıklar (Ərəblər) isə “Zinetü”l-ümera” (əmirilər ziynəti), iranlılar “Şahnamə-i Türk”, turanlılar “Kutadqu Bilig” bəzilərinə isə “Pəndnamə-i Mülük” adlandırırlar.

“Kutadqu Bilig”in tədqiqatçılarından Rəşit Rəhməti Arat qeyd edir ki, “Yusuf bu əsəri ilə insan həyatının mənasını təhlil və onun cəmiyyət və dövlət içindəki vəzifəsini təyin edən bir fəlsəfə, bir həyat fəlsəfəsi sistemi qurmuşdur.” (1979: 25).

Çinli türkolq Geng-Şi-Min Maçinin Qaraxanlı sulaləsinə aid olduğunu qeyd edərək gösdərir: “Sultan Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğət-it-türk” adlı kitabında qeyd olunur: “Tavğaç, Maçinin adıdır. Bura Çindən dörd aylıq bir məsafədə yerləşir. “Tavğaçlar” Maçində oturan Türk boyudur. Çin əsində üç hissədən ibarətdir. Birincisi yuxarı Çindir ki, bura şərqdədir və buna Tavğaç deyirlər. İkinci orta Çindir, burası “Kitay”dır. Üçüncü aşağı Çindir ki, bura “Barhan” adı verilib və buna Kaşğardadı. Lakin indi “Maçin”

“Tavğaç” deyə tanınılır və Kitay ölkəsinə Çin deyilir. Tavğaç Türklərin bir hissəsi olub bu yerlərdə yerləşirlər. “Tat Tavğaç” kəlməsi də Uyğur deməkdir.” (Caferoğlu, 1984: 31).

S. M. Kaşğarlı qeyd edir ki: “Yusuf Has Nacib “Kutadğı Bilig” əsərində irəli sürdüyü fikirlər bugünkü dövrümüz üçün öz aktuallığını saxlamaqdadır”. (2004: 166)

Yusif Has Nacib ideal insanı təsvir edərək yazır: “Bax, insan doğulur, ölür, ama sözü qalır. İnsanın özü gedər, adı qalar. Ey hakim, ey alim, özünü ölümsüz qalmağını istərsən, işin də sözün də yaxşı olsun”

Əsər Türk-islam tarixində, mədəniyyətində və ədəbiyyatında çox dəyərli bir əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Taşagıl A. Kök tengrinin çocukları. Bilge Kültür Sanat Yayınevi. İstanbul. 2013
2. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание», Москва, 1983
3. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург, 2003
4. Dilaçar A. Kutadgu bilig incelemesi, Türk Dili Kurumu Yayınları. Ankara. 1972.
5. Sultan Mahmut Kaşğarlı. Uyğur türkleri kültürü ve Türk dünyası. İstanbul. 2004.
6. Reşit Rahmeti Arat. Kutadgu bilig. I Metin, II Baskı, TDK, Ankara 1979.
7. Ahmet Caferoğlu. Türk dili tarihi II, İstanbul, 1984

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 25.07.2020

Qəbul edilib: 30.07.2020